

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ÉRTEKEZÉSEK

A FILOZÓFIAI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL
A M. TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

DR. LUKINICH IMRE
OSZTÁLYTITKÁR.

V. KÖTET — 3. SZÁM.

ÖSZTÖN, TUDAT, ÖNTUDAT

ÍRTA

BARTÓK GYÖRGY

LEV. TAG.

— Felolvasta a II. osztály 1937. március 8-án tartott ülésén. —

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1937.

ÖSZTÖN, TUDAT,
ÖNTUDAT

IRTA

BARTÓK GYÖRGY

LEV. TAG.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1937.

ÖSZTÖN, TUDAT, ÖNTUDAT.

Írta: BARTÓK GYÖRGY.

E fejtegetések azokat a gondolatokat fejtik tovább, amelyeket *A „szellem” filozófiai vizsgálata* c. akadémiai értekezésemben jeleztem, vagy bizonyos irányban kifejtteni is iparkodtam. Érdeklődésünk középpontjában itt is az ember áll a maga széttephetetlen egységében; itt is arra törekedünk, hogy a lélek és a szellem nagy kérdéseire adjunk némi feleletet; itt is azt szeretnők, hogy azoknak a tevékenységeknek ismeretéhez jussunk közelebb, amelyek nélkül az embernek a világban való tájékozódása éppen olyan lehetetlen és érthetetlen, mint ahogy lehetetlen és érthetetlen mindennemű alkotás, amely az emberi kultúra teremtéséhez és gazdagításához hozzájárul. Ettől az óhajtól vezetve mind jobban és jobban merülünk alá a valóság gazdag mélységeiben, hogy elérjük azt a pontot, amelynél tovább haladnunk nem lehet és megértsük azt, ami esekély erőnkkel a valóság végtelen gazdagságából megérthető. Nem metafizikát űzünk, hanem a tapasztalat termékeny talaján járunk, hogy a tapasztalat által nyújtott adatokból hasznunkra fordítsuk azt, ami használható. Az ember egységének, az ember organikus belső alkatának legmélyére szeretnénk alászállani, hátha innen sikerülne megpillantanunk azokat az alapokat, amelyeken az ember egész élete, lelki-sége, szellemi tevékenységei nyugodnak. Nem állítjuk magunkat azzal, hogy kísérletünket siker koronázta, de azt is tudjuk, hogy annak, aki az ember egységét megérteni, annak lényegéhez közelebb jutni akar, erre az útra kell lépnie, mert erre az útra kényszerít a tapasztalat minden adata. Abban a csalódásban sem ringatjuk magunkat, hogy az alapfelfogás, amelyből kiindulunk, merőben új volna; de állítjuk azt is, hogy a már mások által is megpillantott úton igyekezünk önállóan haladni a magunk célja felé.

I.

Az alaptétel, amelyből kiindulunk, ez: *az ember egység.* Ez a tétel ellentmond mindazon lélektani irányoknak, amelyek a természettudomány módszereibe vetett törhetetlen bizalommal és a természettudományok által elért eredmények iránt való elfogultsággal, a lelket is a természettudományok módszereivel akarták vagy akarják vizsgálni és azon az úton szeretnének eredményekhez jutni, amelyen

a természettudományok szerencsés felfedezéseiket tették. Értjük azokat a régi lélektanokat, amelyek a lelki élet terén mindenütt csak szükségszerű mechanizmus működését látták és a mechanisztikus felfogáshoz híven a lelket elemekből akarták megszerkeszteni, hogy ezen elemek összetételéből értsék meg a lélek mindennemű tevékenységét. Ez a mechanizáló és atomizáló lélektan úgy vélte, hogy az érzet vagy érzéklet az a „nyers anyag”, amelyből az asszociáció törvényeinek segítségével a lelki élet éppen úgy megszerkeszthető, amiként atomokból megszerkeszthető a testi világ. Ezért az asszociációs lélektan némely művelője az asszociáció törvényeit egyenest Newton törvényeivel állítja párhuzamba: amit azok a testi világ területén jelentenek, azt jelentik az asszociáció törvényei a lelki élet terén. Hogy a régi lélektan egyik legnagyobb művelőjére, Wundtra mutassunk rá, ő is mélységesen meg volt győződve arról, hogy az érzetet a lelki élet elemül kell tekintenünk s ő is elismerte az asszociáció törvényeinek érvényességét a lelki élet jelenségének magyarázatában. Ő is azt vallotta, hogy a természettudomány és a lélektan egy és ugyanazon tapasztalattal foglalkoznak s csak a szempont különböző, amelyből ezt a tapasztalatot vizsgálat alá vetik. De — s ezt nyomtatékosan ki kell emelnünk — Wundt volt az első, aki belátta, hogy az asszociáció törvényei azonnal elégtelenné válnak, míhelyt a lélek magasabbrendű tevékenységeit akarjuk megérteni. Felállította tehát az ú. n. *teremtő szintézis* elvét, amely voltaképen az új lélektan megszületésére vezetett. Ez az elv azt mondja ki, hogy minden lelki jelenség a maga elemeiből érthető ugyan meg, de mégsem tekinthető ezen elemek és elemi tulajdonságok pusztán *összegének*. Kell hát minden lelki képletben valami újnak lennie (v. ö. a tudományos és művészeti alkotásokkal) ami magukban az elemekben benne nem volt. Ez az „új” tehát nem kerülhetett az asszociációk segítségével a lélekbe, hanem ellenkezőleg, a lélekből került a magasabb lelki jelenségekbe és alkotásokba.

Amint tudjuk, Wundt ennek a helyes megállapításnak következményeit nem vonta le, hanem tanítványa, Külpe és a Külpe köré csoportosuló *würzburgi iskola* tárta fel egész világossággal és módszeresen azt a tényt, hogy azok a kapcsolások, amelyek az alsóbbrendű lelki jelenségek magyarázatánál talán elégséges alapot nyújtanak az alsóbbrendű lelki tények megértésére és magyarázására, a felsőbbrendű jelenségek megértésére merőben elégtelenek.

A teremtő *En* felvétele immár visszautasíthatatlan követelmény lön, és Külpe ezt az *En*-t valóban a lelki élet központjába állította, azt tanítván, hogy a lelki birodalom trónján ez a hatalmas és erőteljes *En* ül, osztogatva a maga parancsolatait és szabályozván a lelki élet minden tevékenységét. Kép nélkül szólva: a lélek felsőbbrendű jelenségei a lélek szabályozó és irányító tevékenységére szorulnak. És ez a szabályozó, ez az irányító tevékenység a dolog természete szerint más nem lehet, csak célszerű tevékenység. Így tehát az atomok, azaz az érzetek helyét már itt a Külpe jól végig gondolt felfogásában az organikus *En* foglalja el és a kényszerű mechanizmust, amellyel az asszociáció végezte a maga működését, a *teleológia* váltotta fel. A régi lélektan helyébe egy új lélektan született.

A régi lélektan merev mechanisztikus állásfoglalásának elítélésében és bírálataiban a francia lélektan kiemelkedő alakjai vezető szerepet vittek. Itt elég, ha röviden *Paulhan, P. Janet* és *Bergson* nevét említjük. Közismert, hogy Bergson a merev intellektualizmus túlzásai ellen küzdve, arra hívja fel a figyelmet, hogy az élet és a lélek mélységeibe nem az értelem, hanem az intuición vezet el, amely pedig nem egyéb, mint a magáról megfeledező, pártatlan, részre nem hajló ösztön. Az intuición mutatja meg, hogy a lélek egy folytonosan tovahömpölygő folyam, amely szüntelen alakul, változik, létesül. Ebben a folyton áramló lelki életben az *En* a végső realitás, amely szabad eszelekedetei által önmagát valósítja meg. Ez a szabadság a léleknek veleszületett jellemzője és ellentétben áll mindennemű mechanizmussal.

Mélyebb filozófiai és tudományos alapról tekinti a lélek életét *Paulhan*, aki *Activité mentale* e. művében (Párizs, 1889) éles kritika tárgyává teszi az asszociációs lélektant s azt tanítja, hogy az asszociáció törvényel kiegészítésre szorulnak, ha azt akarjuk, hogy a lelket a maga igazi lényegében értsük meg. Az asszociáció törvényei mellé fel kell vennünk a *szisztematizálás egyetemes törvényét* is, amelyben a lélek célra-törekvése nyer kifejezést. E törvény értelmében a lélek minden jelensége rendszereződésre törekedik és arra, hogy az asszociálódás által új lelki tények szülessenek, hogy azután egy közös cél felé haladva harmonikus és egyetemes rendszer keletkezzék. A szisztematizáló asszociációnak ellenpárja a szisztematizáló akadályozás, amely azt a tényt juttatja kifejezésre, hogy minden lelki jelenség megakadályozni igyekezik olyan lelki jelen-

ségek kifejlődését, amelyek vele a szisztematizáló asszociáció törvénye szerint nem egyesülhetnek. A lélek tehát szívesen fogad be minden olyan jelenséget, amely rendszerének keretébe beleillik, de határozottan visszautasít minden olyan lelki történést, amely ennek a rendszernek megzavarására alkalmas. Ekként a lélek és szellem a maga elemeinek szinthezise, amely elemeket egy nagy rendszerező törvény szabályoz közös cél felé. A rendszerezés törvénye által a teleológia jut szóhoz és a lélek rendszer-volta nyer kifejezést. A teleológiai jelleg a lélek harmóniáját biztosítja — úgymond Paulhan — s alapja az ember fiziológiai organizmusának állandó és szerves tendenciáiban keresendő, amely tendenciákhoz járulnak a faj életére, a szociális életre, az esztétikai, tudományos és etikai életre vonatkozó relatív tendenciák. És végül metafizikai magasságokba emelkedik Paulhan, amikor olyan világrendszert tételez fel, amelyben a rendszerezés törvénye uralkodik és valósul meg.

Paulhan művével egy időben jelent meg *Pierre Janet* munkája *L'Automatisme psychologique* címen.¹ Janetet bizonyos patológikus lelki jelenségek vizsgálata juttatta arra a meggyőződésre, hogy a lelki jelenségek megértésére az asszociáció törvényei elégtelenek. Ő is hangsúlyozza a lélek szintetizáló tevékenységét, amely egyenest a lélek mélyéből fakad. A tudat valóságos teremtő hatalom, amely többek között számos megadott elemből merőben új lelki jelenséget teremt. A tudatnak ez a szintetizáló tevékenysége — úgymond Janet — valóságos teremtés, mert az elemek sokaságában még nincs benne az egység alapja s az az aktus, amely a megadott elemeket új alakban egyesíti, nincs megadva magukban ezekben az elemekben.

A tudat e teremtő tevékenysége mellett azonban van még egy másik alapvető tevékenysége is a léleknek, amelyet leghelyesebben konzerváló, megtartó tevékenységnek nevezhetünk. Azok a szintézisek, amelyeket a tudat egyszer megteremtett, nem pusztulnak el, hanem megőrzik egységüket és alkotó elemeik is megmaradnak abban a helyzetben, amelybe a tudat egységesítő tevékenysége által eredetileg soroztattak. Innen érthető meg az a jelenség, hogyha az illető szintézis nincs is megadva a maga teljességében, a lélek konzerváló ereje a távollevő elemeket

¹ Azóta sok kiadásban látott napvilágot. En a 9-ik kiadást használtam, amely 1921-ben jelent meg Párisban.

beleállítja a megadott rendbe, hogy ezáltal ismét helyre álljon maga az eredeti szintézis. Az első tevékenység célja tehát a teremtés, a másodiké a megtartás és konzerválás. Az első tevékenység legjellemzőbb megnyilatkozása a szintézis, a másodiké az asszociáció és emlékezés. A lélek teremtő és megtartó tevékenységétől függ a lélek egészsége és harmóniája. A lélek teremtő aktivitásának, amely új szintéziseket teremt, egyensúlyban kell lennie azzal az *automatikus* erővel, amely változatlanul megőrzi a múlt emócióit és képeit.

A léleknek ugyanezt az egységét és organikus teremtő erejét hangsúlyozzák azok a lélektani irányok, amelyek az újabb időben a német gondolkodás talaján sarjadtak. Az a lélektani irány, amelyet leghelyesebben *alkatlélektannak* nevezhetünk, kétségkívül a wüzburgi iskola hatásaként jött létre s tulajdonképen arra igyekszik, hogy a lélek egységét és célszerűség jellemével bíró organikus teremtői erejét állítsa előtérbe. Wertheimer, Köhler, Koffka — ennek az iránynak főképviselei — mind abból az alapmeggyőződésből indulnak ki, hogy a mechanisztikus és atomizáló lélektan segítségével a lélek lényegét megérteni nem lehet. Ennek a lélektannak eljárásával megszerkesztett lélekfogalom csak szétszórt darabkákat tárt a szemlélő elé s a felsőbbrendű lelki jelenségek magyarázatánál teljesen csődöt mondott. Az alkatlélektan ezzel szemben éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a lélek jelenségei és ú. n. elemei a maguk értelmét és jelentését attól az Egésztől nyerik, amelynek alkotórészeit és elemeit képezik. Azaz: az Egésznek alkotó, strukturális törvényei határozzák meg az Egészet alkotó Részek jelentését és értelmét. Nem a Részek jelleme döntő az Egészre nézve, hanem az Egész jelleme a Részek jellemére nézve. Az *alkat* és az *alkatszerű* egyenest ellentéte annak, ami külső, részszerű, mechanikus. Az alkat tervszerűen, belsőleg tagolt Egész, tehát nem darabkák, részek, történések eredménye. Mindebből pedig az következik, hogy az Egész megértése megelőzi a Részek megértését.

E lélektani felfogás értelmében tehát a lélek csupa organizáló tevékenység s Köhler igen világosan mutat rá nem egy helyen, hogy ez az organizáció milyen nélkülözhetetlen már szemléleteink keletkezésénél is. Alakító, organizáló tevékenység nélkül nincs lelki élet: maga a lélek alakító és organizáló tevékenység. Mutatja ezt többek között pl. a reprodukálás folyamata is. A reprodukciójánál

mindig az a fontos, hogy vajjon a lélekben megmaradtak-e azok a tulajdonságok, amelyek az eredetileg organizált alkatra nézve jellemzőek, az ú. n. alkattulajdonságok? Asszociációk is csak ott keletkeznek, ahol már erőteljes organizációk keletkeztek. Ahol erőteljes organizációkkal találkozunk, ott az asszociáció minden valószínűség szerint előáll önmagától. Ahol azonban ez az organizáció hiányzik, ott asszociáció csak akkor keletkezik, ha alkalom és lehetőség nyílik az alakításra.

Ugyanebből a lélektan alapmeggyőződéséből sarjad az a lélektani felfogás is, amelynek megalapítása *Spranger* nevéhez fűződik és amelyet maga *Spranger* *struktúralélektan*nak nevez. A struktúralélektan megértő lélektan, amely nem elégedik meg annak megállapításával, hogy a lelki jelenségek miként folynak le, hanem figyelembe veszi a jelenségek tartalmát is. Ezért *Spranger* lélektanában az érték és jelentés fogalma középponti helyet foglal el. Magát a lelket úgy kell tekintenünk, mint olyan lelki képletet, amely értékeket valósít meg. Az ilyen lelki képletet nevezi *Spranger* tágabb értelemben vett struktúrájának. Struktúra a valóság olyan képlete, amelyben minden rész és részlet-tevékenység az Egész szempontjából jelentéssel bír, és pedig akként, hogy minden rész teljesítménye magától az Egészről függ s ennek következtében csak az Egészből érthető meg. Maga a lélek is ilyen struktúra, amely merőben teleológiai összefüggést mutat: az egyes részek csak az Egészből érthetők és az Egész egysége a Részek szerves összefüggésén nyugszik. A struktúralélektan ezek szerint elfoglalt helyzetükből és a totális teljesítményösszefüggésekre vonatkozó jelentésükből érti meg.

Ha ezeket a megállapításokat szem előtt tartjuk, világos, hogy *Spranger* lélektanában a lélek úgy jelenik meg, mint organizált Egész, amely Egészről függ minden Résznek értéke és jelentése. Minden személyiség lelki struktúrája pedig attól függ, hogy miféle értékre irányulnak lelki tevékenységei és miféle értékdiszpozíciók rétegződnek fel lelkében. A régi közmondást *Spranger* így variálja: „mondd meg nekem mit tartasz értékesnek és megmondom ki vagy”. A lélek minden értékírányra be van ugyan állítva, de ezek közül mégis egy meghatározott irány áll előtérben s ez alkotja a lelki struktúra középpontját, amely belülről az egész lelki életet organizálja.

Ezeket az előjáró fejtegetéseinket, amelyeknek célja az, hogy a következő tárgyalás számára kedvező talajt készítsenek elő és az új lélektan szellemét megidézzék, *Böhm Károly* lélektani felfogásának rövid vázolásával zárjuk. *Böhm Károly* már nagy művének, az *Ember és Világának* II. kötetében (megjelent 1892-ben) ezeket a sorokat írta: „a szellem nem minimális részecskék gépezete, hanem komoly jelentések organizmusa.” Ebben a mondatban minden szó elvi ellenkezést foglal magában az akkor divatozó lélektan szemben. *A szellem komoly jelentések organizmusa* — ez a tétel pedig mintha a mai lélektani irányok egyetemes jellemzésére állítottatott volna fel. E tömör jellemzés kapcsán kemény kritikát mond *Böhm* „a kísérleti lélektan apró piszmozgásai felett” és arra hívja fel a figyelmet — erre a felhívásra is jó lesz legalább most figyelmet fordítani a hazai büleselkedőknek! —, hogy „a részecskéknek csak az egészben van értelmük” s éppen ezért a részletek kutatása mellett „az egészet átfogó egység” szem elől tévesztése az uralkodó és magukat „pozitíveknek” hirdető lélektanoknak eredendő és legnagyobb hibája. Ezért *Böhm* már akkor nagyon erőteljesen emelte ki az Én végtelen fontosságát, amit az újabb lélektanok csak most kezdenek felismerni. Az Én — úgy mond *Böhm* — nem *eredmény*, hanem *forrás*, nem *üres kép*, hanem *valóság*. Az egységes és teremtő Én által valósul meg a szellem, amely nem egyéb, mint értékek és jelentések rendszere. A lélek tehát *Böhm*nél már 1892-ben a jelentések és értékek kialakítója éppen úgy, mint most az *Spranger*nél, *Böhm*nél is különböző értékek kerülnek kifejlés folyamán a lélek középpontjába, hogy az egész lelket organizálják.

Böhm nagy művének III. kötetében, amely az általános értékelméletet adja elő, mintaszerűek azok a fejtegetések, amelyekben éppen az ifjúkor lelki alkata táru előnk. Ezekben a fejtegetésekben *Böhm* *Spranger*t évtizedekkel megelőzve, az értékelés kifejlődését a lélek fejlődésével hozza szoros és felbonthatatlan kapcsolatba, kimondván a tételt, amely szinte szóról-szóra egyezik *Spranger* tételével: „mondd meg nekem: mit preferálsz? és én megmondom neked: ki vagy!” A lélek egységének ismerete itt is az értékelés fokától függ.

A lélek organikus egységét és jelentésteremtő erejét juttatja kifejezésre *Böhm*nek az *intellektuális vagy a belső alkatról* szóló nevezetes tana, amely rendszerének legmélyebb és következményekben leggazdagabb tana. (*Ember és*

Világa IV. kötet. I. könyv. I. fejezet). A forma — úgymond Böhm — sohasem üres forma, hanem mindig valamely tartalomnak formája. Azaz: a forma nem különálló, üres valóság, hanem mindig valamely tartalomnak mozzanata. Egyetlen tartalom pedig, amely közvetlenül ismeretes, a lelki élmény, amelyben, mint mozzanat ott van a forma is. Ha pedig tudjuk, hogy minden lelki élménynek tartalma a jelentés, amelynek a forma a létezési módja, akkor azt mondhatjuk, hogy a tartalom, azaz a jelentés a lényeg s a lényeg, azaz a jelentés létezése az, amit formának mondunk. Így értvén a forma és a tartalom viszonyát, világos lesz előttünk, hogy a „belső alkat” vagy „értelmi alkat” a dolog valóságának törvénye, azaz az a valami, ami a dolognak valóságot biztosít. A belső forma, az értelmi alkat a dolgoknak valóságát jelenti. A belső formában mindig a dolognak valósága jelentkezik előttünk, ez az a belső szükségyszerűség, amely által a dolog van és létezik. Ezen a belső formán épül fel a dolgok külső, látható formája, a konkrét és érzékelhető forma, a látható és tapasztalható alak. A dolog igazi valósága azonban, a dolog lényege a belső, nem-látható, intellektuális forma. Ehhez a belső formához, azaz a dolog lényegéhez, csak az intuitív segítségével juthatunk el, amely az illető dolgot a nagy világoösszefüggésből mintegy kiragadja s a többi dologtól elszigeteli.

A dolognak ilyen módon elszigetelt belső alkatától függ a dolog értéke s ez az értékesség függ viszont a lélek fejlettségétől. Minél nagyobb a lélek fejlettsége, annál nagyobb az értékelési foka is, s minél nagyobb az értékelés foka, annál magasabb a belső forma, amelynek tehát legmagasabb tökélye a lélek legmagasabb fokán jelentkezik.

A lélek különböző fejlettségi fokain ezek szerint különböző az értékelés és különböző a belső forma, amelyben a valóság nyer kifejezést. Az alapjelentés lehet a különböző fejlettségű lelkekben ugyanaz, pl. az érzéki emberben a táplálkozás jelentése ugyanaz, mint a lángósnél. De ennek a jelentésnek formáltsága egészen különböző a fejlettség különböző fokozatain. Azaz: a különböző jelentéseket, amelyek a lélek számára adva vannak, a lélek a maga tevékenységei által a reflexió fejlettségének fokai szerint igen különböző módon formálja, alakítja, organizálja bele az Én-Egész struktúrájába s ad azoknak egészen sajátos, az Én-Egész struktúrájának megfelelő értéket. A jelentéseknek ezen különböző formáltságában látja Böhm a *karak-*

terológiának is szilárd alapját, mert a belső alkatban a dolog teljes valósága jelenik meg s éppen ezért ez a belső forma vagy értelmi alkat az a fogalom, amelynek segítségével fokozatos rendbe állíthatjuk a világegyetem minden tárgyát, a maga értéke és tökéletességi foka szerint, a szervetlen ásványtól a legmagasabb szellemű emberig.

Ez a sűrített vázlat is talán elég világosan mutatja, hogy Böhm filozófiájában az értelmi alkat, vagy belső forma a lélek organizáltsága az értékek és jelentések irányában. De általában a dolgok belső organizáltsága. Ezért a belső forma dönt egyesek és nemzetek jelleme felett. Sőt egyes korszakok és korok értékessége és jelleme is azon fordul meg, hogy milyen annak a kornak vagy korszaknak belső alkata, melyik az az érték, amely a kor vagy korszak egységét teremtette. Ily módon az ember legszorosabban tagolódik a nagy világoösszefüggésbe és a jelentések, értékek nagy organizáltsága által abba a nagy folyamba, amelyet történelemnek nevezünk s amely éppen ilyen organizáltsága által lesz az egyénre és a népekre nézve az életnek visszautasíthatatlan formálója.

II.

Értekezésünk első részében vázolt lélektani irányok mind a lélek egységének gondolatára épülnek. A lélek organikus egész, amelyben a részek ettől az Egésztől nyerik jelentőségüket és értéküket. Az egység fogalma előtt tehát háttérbe kerülnek az ő, n. lelki elemek és az organizálás gondolata elől meghátrál a mechanisztikus felfogás, hogy helyét a teleológiai szemlélet foglalja el. A szubsztanciális lélek-fogalom helyét a tevékeny lélek fogalma foglalja el s ezek a tevékenységek mindenütt és minden mozzanatukban célra törekvést árulnak el.

A lélek organikus egységének fogalma a mi felfogásunkban az *ember organikus egységének fogalmává bővül ki*. Mi ugyanis meg vagyunk győződve arról, hogy, amint már ezt a Szellem problémájáról szóló értekezésünkben kifejteni igyekeztünk, a lélek lényegét teljesen megérteni csak akkor fogjuk, hogyha azt az emberi organikus egység organikus részül tekintjük. A lélek az élettől elszakítottan a mi számunkra nézve semmit sem jelent. A számunkra hozzáférhető lélek az élet végtelen folyamába van ágyazva s míg neki a test tevékenysége szolgálat szilárd alapot, addig viszont ő a szellemnek szolgál erős és nélkülözhetetlen fundamentumul. Mi tehát az ember egységét a test, lélek,

szellem tevékenységeinek szerves összefüggésében szemléljük. Jól tudjuk, hogy e tevékenységek bármelyikének megbomlása az egész egység fennállását fenyegeti veszéllyel s e tevékenységek egyikének jelentése és értéke sem érthető meg az ember organikus egységének értelme nélkül. Ha szenved az egyik tag, szenvednek a többiek mind s ha elvész valamelyik tagnak jelentése, értéke, megszűnik jelentése és értéke az Egésznek is.

Az emberi egységre vonatkozó ezen nézetünket A „szellem“ filozófiai vizsgálata e. akadémiai értekezésünkben (Bp. 1934. 24 sk. II. 1. §.) így fejeztük ki: „az ember a maga szervezetében egy tökéletes egység képét mutatja“. E tételben főként az egység fogalmát hangsúlyoztuk. Ugyanitt azt is érintettük, hogy a test egysége az *ösztönök* szigorú egységének megvalósítója. A test az ösztönök rendszeres egységének megjelenése a látható világban. Az ösztönöket pedig úgy tekintetem, mint olyan adottságokat, amelyek által az egész világot átható egyetemes élet, fogjuk azt fel bármiféle módon, megvalósulásra tör. Ez pedig ismét azt jelenti, hogy az ösztönök működése nélkül az ember soha sem lenne képes abba a nagy életmezőbe belekapcsolódni, amely az egész világmindenséget áthatja a maga végtelen folyamával. Az ösztön fogalmának további taglalásába azonban ezen értekezésemben nem bocsátkoztam, habár az ott elejtett néhány mondatból is kellőképpen kivilágosodott az ösztön rendkívüli fontossága nemcsak a testi egység és az emberi élet, hanem immár az egész emberi organikus egység fennállása és megértése szempontjából is. Most tehát kötelességünk az ösztön fogalmának tüzetes vizsgálatával feltüntetni ezt a nagy fontosságot s ezáltal az emberi egységet a maga mélységeiben lehetőleg megérteni.

Fel kell tehát vetnünk a kérdést, *hogyan mit értünk ösztönön?* Erre a kérdésre feleletet adni nem olyan könnyű dolog, mint azt első látásra hinnénk. Az ösztön szó is azok közé a szavak közé tartozik, amelyet természettudósok, biológusok, fizikusok, pszichológusok, szociológusok s a közember szerte használ, a nélkül azonban, hogy a szó által jelölt fogalmat kellőképpen tisztázná. Innen van azután, hogy az újabb irodalomban majdnem mindenki, aki ezt a szót használja, egy előzetes értelmet igyekezik ahhoz kötni, hogy ezáltal a maga egyéni szóhasználatának egyenletességét biztosítsa. Nekünk azonban nem lehet a szóhasználat egyenletességének biztosításával megelégednünk, hanem szükséges magát a *fogalmat* és a fogalom által jelölt, illetve

kifejezésre juttatott *valóságot a maga részleteiben és lényegében megérteni*. Ha ezt nem tesszük, akkor el kell lennünk készülve arra, hogy a lélek és az emberi organikus egység ismeretéhez sem leszünk képesek közelebb férkőzni. Eljárásunkban azonban a legnagyobb óvatosságra van szükség, mert a kérdést, amelyre feleletet keresünk, évtizedek során a helytelen irányban haladó megfigyelési kísérletek meglehetősen összezavarták és homályossá tették. Igazat kell adnunk *Klages* kissé kiélezett megállapításának: ha ösztönök lélektana egyáltalában nem léteznék, sokkal kedvezőbb helyzetben lennénk, mint amilyenben most vagyunk, amikor egy sereg ösztön-lélektan nem egyéb, mint az ösztönélet alapos meghamisítása.² Az óvatosság és türelem itt is a módszeres eljárás első feltétele.

Ha azokat a nevezetesebb kísérleteket tekintjük, amelyek tudós higgadtsággal iparkodtak a kérdés megoldására s ezek közül is csak az újabb időben keletkezettek veszünk figyelembe, akkor legelső sorban *Lotze* tanulmányát kell szemügyre vennünk.³ *Lotze* ebben a mestéri elemzésben az ösztönyszerű mozgások vizsgálatából indulva ki, úgy találja, hogy ezek a mozgások és tevékenységek középpontot foglalnak el azon mozgások között, amelyek élettelen masszákat hoznak létre vagy szenvednek el a bennük rejlő mechanikus erők által, s azon mozgások között, amelyeket öntudatos lények világosan felismert célok szerint önként hoznak létre: az ösztönyszerű mozgások és tevékenységek sajátos módon egyesítik magukban a két ellentétes fajta mozgás jellemző vonásait. Nem tekinthetők úgy, mint egy tevékeny alany szabad cselekedetei, de nem tekinthetők úgy sem, mint olyan történések, amelyek passzíve engednek valamely egyetemes törvény kényszerének.⁴ Ezen fejtegetések során *Lotze* jól látja, hogy tulajdonképpen hol a kérdés legkényesebb pontja. Az ösztön elméletének minden kísérletét — úgymond — az a meggyőződés vezette, hogy minden oszkoz, amelyet a lelki tevékenységek egy cél elérésére nyújthatnak, az ösztönös mozgásoknál fel is használhatik, amde egy olyan cél érdekében, amely már minden kezdet előtt meg volt adva és meg volt határozva s amely

² V. ö. *Klages*: Der Geist als Widersacher der Seele, Leipzig, 1929. II. köt. 566. l.

³ Ujabbban a leipzig-i Meiner cég adta ki évszám nélkül *Der Instinkt. Eine psychologische Analyse* c. alatt.

⁴ Amint *Lotze* maga hangsúlyozottan kiemeli: „Die Instinktbe-wegungen können weder in vollem Sinne Handlungen eines Subjekts, noch auch Wirkungen von Ursachen sein.“ I. m. 3. l.

célon épp ezért semmiféle módon senki sem változtathat semmit. A kényes kérdés itt bukkan fel: honnan származnak az egyes egyének azon képsora, amelyek az organizációnak már előre készen megadott eszközeit egy meghatározott és szintén megadott cél felé irányítják? Ez a kérdés Lotze szerint a lélektan akkori álláspontján semmiképpen sem oldható meg s nekünk kötelességünk elismerni, hogy nem oldható meg e kérdés a lélektan mai álláspontján sem. Mert hangsúlyoznunk kell azt is, mondja tovább Lotze, hogy nem csupán az állatok kénytelenek lelkük megadott ösztöneit követni, hanem az ember belső életében is vannak célok, tendenciák, amelyeket követnünk kell, és vannak eszközök ezen célok megvalósítására, amelyek nem mindenütt függenek a mi egyéni akaratunk szabadságától, hanem mi is hasonlóképpen igen jelentékeny szempontokból lelkünknek egy természetes kvalitására vagyunk utalva, amelyen túl haladni képesek nem vagyunk. A mi lelkünkben is van valami, „was gar nicht wir selbst sind“, ami éppen úgy, mint az állatok tevékenységeiben, az ember lelkében is adva és azzal együtt teremtve van, és ami rendkívül nagy hatást gyakorol egész fejlődésünkre. Az ösztön-szerű tehát az ember lelkében nincs megsemmisítve, hanem csak egy lépéssel hátrább van szorítva, mivel az ember a megadott és veletértett kvalitást, amelyről fentebb szó volt, egy magasabb ideális összefüggésbe emeli. Hogy a léleknek ez az őskvalitása mi is tulajdonképpen, ezt megmondani képesek nem vagyunk, mert a tapasztalat által hozzá közelebb férközni lehetetlen. Annyit azonban az ösztönről meg tudunk még állapítani, hogy az ösztön az olyan eselekedeteket jellemzi, amelyek nem az egyének sajátos eselekedetei, amelyek a megadott viszonyokhoz és a környezet-hez alkalmazkodnak, hanem a faj eselekedetei.

Lotze ezen elemzéséből kiviláglik az, hogy az ösztön végső magyarázatát adni alig lehet. A lélek őskvalitásához kell folyamodnunk, hogy némi magyarázatot nyerjünk erre a sok tekintetben misztikus fogalomra, amelyet a tapasztalat eszközeivel teljesen megmagyarázni nem tudunk. Ez a megállapítás érvényes mai nap is: az ösztön legmélyére hatolni nem tudunk: csak bennünk való megnyilatkozásaiából ismerjük. Megállapítható továbbá az is, hogy az ösztön nemesak az állat tevékenységeit jellemzi, hanem áthatja a maga elementáris hatalmával az egész emberi lelket s annak fejlődése felett emberfölötti hatalmat gyakorol. És harmadszor, fontos és ma is érvényes megállapítás, amely az

ösztön egyik legelhatározóbb vonását emeli ki: az ösztön-szerűség a faj eselekedeteit jellemzi.

Az ösztönnek ezt az óriási fontosságát és az emberi lélek fejlődésében való elengedhetetlen szerepét meglepő világgossággal látta *Böhm Károly* is. Az ösztön fogalmának rendszeres tárgyalásával először 1882-ben foglalkozik „*Az ösztön és kielégedése* c. dolgozatában.³ Böhm is annak megállapításával kezdi fejtegetéseit, hogy az ösztön fogalma oly sokféleképpen határozott meg, hogy végül maguk a lélektanok sem tudják, hogy mit kelljen érteni ezen sokféle elesavart, ki-befordított fogalmon. Az ösztön fogalma Böhm-nél voltaképpen nem is lélektani, hanem *metafizikai* fogalom, amelyben a léleknek lényege nyer kifejezést. Az ösztön az egyedüli eselekvő erő, amelyről nekünk közvetlen tudomásunk van. Az „ösztön egy sajátos, határozott tartalommal, jelentéssel bíró létező, amely kifejlésre azaz térszerzésre törekedik.“⁴ Az ösztönnek legmélyebb jellemvonása tehát az, hogy mindig saját magát fejti, saját magát alakítja ki a térben s ezért mindig kifelé irányul. Önmagában véve nem-tudatos, hanem csak bizonyos körülmények között válik tudatossá. Böhm itt a következő ösztönöket különbözteti meg: 1. emésztő (vegetatív), 2. mozgató (izomrendszer), 3. nemi, 4. érzési (az érzékekben), 5. szellemi (logikai, nyelvképző, esztétikai, etikai) ösztönök. Mindezeket pedig, mint alapösztön, egybetartja az öntudat s valamennyinek változását az öntudat (das Selbst) változata kíséri. Az egyes ösztönök u. i. mind beleterjednek az Én-be, az öntudat ösztönébe, s az öntudat ezt a maga változásának érzi. Minden ösztön végső alapja ekként az Én, amely magát éppen ezen ösztönök által fejti ki s a kifejlett ösztönökben az Én mutatkozik meg előttünk. Az egyes szervek mind az ösztönök szolgálatában állanak s tevékenységüket valamely inger indítja meg. Az ösztön ezt az ingert a maga reakciójával eltávoztatja, de egyszerűsággal önmagát is megvalósítja ezen visszahatás által. Az inger támadása az ösztön megkötésével s tehát sérülésével jár együtt, objektíve tekintve a dolgot; szubjektíve azonban mindig az öntudat megkötése és az öntudat fájdalma. Így pl. az éhség a vegetatív ösztön megkötése s tehát annak objektív hiánya; ezt a hiányt magyarázza az öntudat éhségének s érzi fájdalomnak. Az öntudat keserves sorsa

³ Megjelent a budapesti ág. ev. főgymnasium Értesítőjében, majd Böhm Károly *Összegyűjtött Művei* I. kötetében.

⁴ *Összegyűjtött Művek* I. k. 135. sk. II.

éppen az, hogy csak e megkötés által ébred fel s az öntudatra ébredés az első fájdalom, amely azután állandó tényezője az emberi életnek. Tény az, hogy az öntudatba mindig csak az ösztön hiánya jut. „az ösztön olyan, mint a hálátlan gyerek, — mondja Böhm — csak rongyosan tér meg szülői házába“ (i. m. 147. l.). Miután pedig az ösztön hiánya az öntudat fájdalma, az öntudat, amikor a hiányt megszünteti, tulajdonképpen a maga fájdalmát szünteti meg.

A fejlődés folyamán az öntudat mind nagyobb mértékben keríti hatalmába az ösztönt, mert az öntudat által bélyegzett ösztön mindinkább elveszti ösztöni erejét és az Én sajátja lesz. Az öntudat a hatalma alá kerülő ösztönök játkát képes észszerűen berendezni; középpontba állítja a gondolkodás ösztönét s ennek kedve szerint intézi a többi ösztön tevékenységét. Azokat az ösztönöket, amelyek csak a kifejezés eszközei (vegetatív, mozgási és nemli ösztönt) féken tartja, és erősíti azokat, amelyek az embernek, *mint egyéniségnek*, lényeges jelenségét teszik. „Egy szóval az eszes szellem az alogikus, öntudatlan ösztönöket a maga céljainak rendeli alá“ (i. m. 163. l.).

Böhm Károly többi művei, az Ember és Világa, ennek az alapkonceptiónak megőrzését mutatják. Későbbi művelben is úgy jelenik meg az ösztön, mint a potenciállásnak valamely inger útján való felszabadulása. De itt már kiemeli az ösztönnek egy olyan jellemvonását, amelyről az alapkonceptióban nem volt szó. Megállapítja, hogy az ösztönben, mint reflexben, nincs értelem vagy észszerűség, de azonnal értelmes lesz, mihelyt a szervezet egységes szempontjából tekintjük azt. És továbbá: minden ösztön mint reflex, célt ér és kénytelen is célt érni, mert ha ez nem történnék, akkor megszűnnék az egységes organizmus fennállása. Az organikus egység egyetemes ösztöne u. i. az egész egységnek fenntartása és kifejlése; a részösztönöknek pedig az a feladatuk, hogy általuk az egység részei tartassanak fenn. Ezért azután minden ösztön formallag nem egyéb, mint törekvés és tartalma csak az, amit az öntudat előtt tesz, ez pedig ismét az öntudat előtt mint *kép* jelentkezik. Az Ember és Világának második kötetében az egyetemes ösztönnek és az egyes ösztönöknek természete, jelentése tüzetesen és részletesen ki van fejtve. Ez a részletezés azonban minket ezúttal nem érdekel. Mi csak az ösztön egyetemes fogalmával és jelentésével szeretnénk tisztába jönni.

Ha megértettük Böhm ösztönelméletét és ezt az elméletet összevetjük az ösztön újabb elméleteivel, azt fogjuk találni, hogy ezek az újabb elméletek voltaképpen csak részletezik az ösztön fogalmát és itt-ott tapasztalati úton világosítják s erősítik meg az itt elmondottakat.

Az ösztön újabb irodalmából említsük meg először az állatvilág egyik nagyon kiváló ismerőjét, az angol Hingston-nak tanát.⁷ Hingston minden habozás nélkül ismeri el azt, amit már Lotze is jól látott, hogy t. i. az ösztön meghatározhatatlan. Amint nem tudjuk közelebről meghatározni, mit kell értenünk a fajon, éppen úgy nem tudjuk közelebről meghatározni az ösztön fogalmát sem. De vannak az ösztönös cselekedetekben olyan elemek, amelyek megkülönböztetik azt az intelligens cselekedetektől. Az ösztönös cselekedet mindenekelőtt teljesen független mindennemű instrukciótól; a pók fonja hálóját a nélkül, hogy valaha hálót látott volna. Másodszor: az ösztönös cselekedet soha sem asszociálódik valamelyes következtetéssel; a pók nem gondolkozik azon, hogy miként fonja hálóját. Harmadszor: minden ösztönös cselekedetnek van célja, de ez a cél a maga egyéni jellegében a cselekvő előtt ismeretlen; a pók fon, de nem tudja, hogy bogár-fogó apparátust készít. Vagy amint a kiváló francia zoológus és megfigyelő, Fabre mondotta, az ösztönös nincs számítás és nincs premeditáció, hanem csak egyszerű, vak engedelmesség a harmonia egyetemes törvénye iránt.

Ezzel szemben az intelligencia mindig tudatos ismeretet produkál; az intelligens cselekvő ismeri az ok és az okozat viszonyát, az „azért“-et is összeköti a „mert“-tel. Hingston felfogása szerint az az előrelátás, amellyel a káposztapillangó a maga tojásait káposztába rakja, hogy hernyója azonnal táplálékhoz jusson, nem intelligenciából fakad, hanem csak ösztönös. Itt egy *kell*-ről van szó, amely nem tudja és nem kérdezi a *miért*-et. A káposztapillangó a maga természetének szükségszerűségéből cselekszik. Ez a pillangó nem *rakhatja* máshová tojásait. Az ösztön könyörtelen: a vándorsáskák milliói pusztulnak el — amint ezt szerző megfigyelte — az Eufrates hullámaiban, de a többi mégis folytatja útját észak felé. Igaz ugyan, hogy ezzel szemben azután van a bogaraknak olyan érzékszerveik, amilyen az embernek nincs. A bogarak pl. amint

⁷ V. ö. ezeket a fejtegetéseket R. W. G. Hingston: Problems of Instinct and Intelligence c. művével, amely 1928-ban jelent meg Londonban.

mondják, érzékenyek az ultraviola sugarak iránt, amelyek iránt az ember vak. A vándorsáska bír impulzussal arra, hogy különböző időkben és különböző irányban induljon útra a tengeren, hegyen, folyón stb.

Az ösztönös cselekedetek keletkezését is igyekszik Hingston megmagyarázni, mégpedig a következőképen. Azok a tevékenységeink, amelyek az ösztönös cselekedetekhez legközelebb állanak, úgy keletkeztek, hogy előbb megfontolt cselekedetek voltak s azután váltak automatikusakká. Pl. a jól bicikliző biciklista automatikus már ugyan, de előbb igen megfontolt és tudatos volt. (I. m. 267. sk. II.) Ennek az egyéni automatizmusnak fejlődése mutatja, hogy miként fejlődött ki a faji automatizmus. Úgy fejlődött ki, hogy az egyéni megfontolt cselekedet a faji fejlődés folyamán mindig hasznosnak bizonyulván, végre tudattalanná, azaz ösztönössé vált. A bogarak kevés intelligenciájú tevékenysége lett forrása ösztöneiknek. Mert az kétségtelen, hogy a bogarak cselekedeteiben vagy mondjuk helyesebben, tevékenységeiben van egy nagyon kis adag intelligencia, de még ezt sem örököli az egyes, hanem maga szerzi meg; de ez az intelligencia sokkal ködösebb és tökéletlenebb, mint maga az ösztön.⁸

Hingston ezekben a fejtegetésekben igen jól emeli ki az ösztönös tevékenységek jellemvonásait és sejteti, hogy az ösztön és intelligencia nem alkotnak olyan ellentétet, mint azt rendszeren a pszichológusok is gondolni szokták. Az ösztönös tevékenység alapja magában az állati organizmusban van s éppen ezért az ilyen tevékenységekben benne van a kényszer vonása is, a nélkül azonban, hogy a kényszer kizárná a cél fogalmát. Ámde az a viszony, amely van az ilyenemű tevékenységek és a cél között, nem jut világos kifejezésre ezekben a fejtegetésekben, habár az intelligencia nyoma elég világosan tárulnak fel azokban a megfigyelésekben, amelyet Hingston mindenképen értékes könyvében közöl.

Az ösztön fogalma világos kifejezést nyer *William James* nagy lélektani munkájában is.⁹ W. James az ösztönös cselekedetek fogalmát a többi lelki jelenségek sorába állítva a maga egészében tekinti és így törekszik annak meghatá-

⁸ „If Instinct be compared to a vast river flowing in a steady and unchanging course, then intelligence is like the ripples on its surface that alter with every breeze“ (i. m. 282. l.).

⁹ *The Principles of Psychology*. II. kötet 383. sk. II. Megjelent a könyv 1908-ban, Londonban.

rozására. Megállapítása szerint ösztönön rendszeren azt a eslekvési képességet (the faculty of acting) értjük, amely bizonyos célokat teremt a nélkül, hogy előre látná ezeket a célokat és a nélkül, hogy erre vonatkozólag akármiféle oktatást nyert volna. Ezek az ösztönök bámulatos eslekvési tendenciák (admirably definite tendencies to act) s ezek közé odaszámítja pl. a nevetést, tüszentést, köhögést stb. is. Ezek az ösztönök az állattal és emberrel közös tendenciák s mi az állati ösztönöket csak a magunk ösztöneiből ismerhetjük meg.

James elmélete szerint az ösztöni tevékenységeknek nagyon jellemző vonása az, hogyha az ilyen aktus az emlékezettel bíró állatokban egyszer már megismételtetett, azonnal megszűnik „vak“ ösztönnek lenni. És továbbá, az értelemnek nincs annyi ereje, hogy valamely ösztön tevékenységét meg tudja akadályozni; az ösztön tevékenységét csak egy másnemű ösztön neutralizálhatja. Amí az ösztönök különböző fajtáját illeti, errenézve James érdekes megjegyzéseket tesz s a különféle emberi ösztönök felsorolását és jellemzését is adja, a nélkül, hogy a teljességre igényt tartana. Ezek a fejtegetések azonban minket problémánk szempontjából nem érdekelnek s megbeszélésük igen messzire vezetne. Fejtegetéseire meg kell azonban jegyeznünk, hogy azok bármily finomak és világosak is, éppen a főkérdésre nézve hagynak teljes bizonytalanságban; azt nem tudjuk meg belőlük, hogy az ösztönöknek miféle jelentésük van az emberi lélek s még kevésbbé az emberi egység szempontjából. Pedig e kérdésnek eldöntése magának az ösztönnek megértése szempontjából is nagyfontosságú, mert végső elemzésében úgy áll a dolog, hogy az ösztön nemcsak a léleknek, hanem az organikus és életes egységeknek is alapja és főbiztosítóka, mint ezt talán fejtegetéseink folyamán sikerülni fog kimutatnunk.

Az ösztönnek az emberi lélek szempontjából való nagyfontosságát az újabb irodalomban talán senki sem látja oly tisztán és nem domborítja ki oly erőteljesen, mint a nagy angol pszichológus, *William Mc Dougall*. Az ő egész lélektana azon a meggyőződésen alapul, hogy az ösztönök nélkül sem az állati, sem az emberi lélek egyetlen jelensége sem érthető meg. Ő maga egyik művében „hormic psychology“-nak nevezi tanát. Ez a hormic psychology azt tanítja, hogy mindenfajta állati lény úgy van alkotva, hogy bizonyos természetes célokra törekszik, amelyeknek elérése kielégíti az állati lény megfelelő szükségleteit. Ezek

a szükségletek és azoknak kielégítésére való törekvés együtt születik az állati lényvel és tovább plántálódik nemzedékről-nemzedékre. Az ember minden törekvésének alapjai az ilyen veleszületett ösztönök, vagy amint később Dougall inkább szereti mondani: „propensity“-k, amely kifejezést talán legáltalában a „hajlam“ szóval lehetne fordítani, habár bizonyos, hogy ez a szó sem fedti teljesen azt a jelentést, amely az angol szóban kifejezésre jut.¹⁰ A szociális lélektanról írt nagyon elterjedt művében Dougall az az egész szociális lélektant az ösztönök tanára építi föl.¹¹ Az emberi léleknek — úgymond szerzőnk — vannak bizonyos veleszületett és öröklött tendenciái, amelyek minden gondolkodásnak és cselekvésnek mozgató erői és lényegszerű forrásai; ezek az öröklött tendenciák azok az alapok is egyszerre mind, amelyeken az intellektuális funkciók vezetése mellett az egyesek és nemzetek jelleme kifejlődik. Ezek a veleszületett tendenciák igen különböző erejűek a különböző fajok egyéneinek született konstitúciója szerint és a kultúra különböző fázisaiban igen különböző módon és mértékben favorizáltak vagy vettettek el a különböző szociális körülmények által. Amde minden kor és minden faj közös kincsével. Sőt, ezekkel a tendenciákkal találkozunk már a magasabbrendű állatoknál is. Ezek a tendenciák nevezetnek Dougall által ösztönöknek s amint fentebb láttuk, később, minden félreértés elkerülése végett az angol propensity szóval.

Ha már most az ösztön nagy fontosságát beláttuk és szerepének nélkülözhetetlenségét elismertük, akkor jó lesz szemügyre vennünk azokat a fejtegetéseket, amelyeket Dougall különböző műveiben és különböző összefüggésben ad az ösztön fogalmáról. Az előbb említett szociális lélektan munkájában (25. l.) azt olvassuk, hogy az ösztön pszichofizikai diszpozíció, amely akként határozza meg birtokosságát, hogy az észrevesz, megfigyel bizonyos tárgyakat, hogy tapasztal bizonyos emocionális ingerlést az így észrevett és megfigyelt tárgy kvalitása által s ezzel a tárggyal szemben egészen bizonyos módon cselekedik, vagy legalább indítva érzi magát, hogy cselekedjék. E meghatározásból nyilván következik, hogy mindenki helytelen úton jár, aki az ösztönös tevékenységeket tudattalan tevékenységnek

¹⁰ V. ö. *Energies of Men* e. művének 26. sk. lapjaival.

¹¹ *An Introduction to Social Psychology*. 22. kiadás, London, 1931. 16. sk. ll.

tekinti. Ha az ösztön lélektani aspektusát figyelmen kívül hagyjuk — úgymond Dougall — akkor nem leszünk képesek megérteni azt a szerepet, amelyet az ösztönös tevékenység az emberi szellem fejlődésében, az egyesek és népek társadalmi magaviseletének, viselkedésének meghatározásában visz.

Az ösztön fogalmának ismeretéhez még közelebb visznek azok a fejtegetések, amelyekben szerzőnk azokat a különbségeket sorolja föl, amelyek az ösztönös tevékenységet az anorganikus világ mindennemű jelenségétől megkülönböztetik. Először: az ösztönös tevékenység megkülönböztető jegye a mozgásnak bizonyos önkényessége és a kezdeményezés ereje. Második megkülönböztető jegy a megmaradásra, a perzisztenciára való tendencia. Harmadik jegy a perzisztens mozgások vagy irányok variációja. Negyedik jegy a mozgások megszűnése, ha a cél elértett (de előbb nem). Ötödik jegy az, hogy az ösztönös mozgások bizonyos módon anticipálják, előkészítik az új helyzeteket, amelyek teremtésére tulajdonképpen ők maguk törekednek. Hatodik jegy az, hogy a mozgások ismétlése, amelyet a mozgások láncolata idézett elő, a mozgásoknak ismét hasonló láncolatát idézi elő, csak hogy ezek a mozgások bizonyos tökéletesedést mutatnak hatékonyság tekintetében az előző mozgásokkal szemben, azaz gyorsabbak, gondosabbak, finomabbak stb. És végül a hetedik megkülönböztető jegy az, hogy az ösztönös (itt „purposiv“-nek is nevezi Dougall) tevékenység bizonyos értelemben teljes, totális reakció, azaz oly tevékenység, amelyben, amennyiben ez szükséges, az egész organizáció részt vesz s az egész organizáció erői egy cél felé törnek. Ez a hét jegy sem az anorganikus, sem a reflex mozdulatokban nem található meg. Az ösztönös cselekedetben mi egészen jól érezzük, hogy abban, mint cselekvő és aktív személyek részt veszünk, abban aktíve érdekelve vagyunk.

Míndezek a megkülönböztető jellemvonások feljogosítanak minket arra, hogy az ösztönös tevékenységet ne tekintsük történések pusztán mechanikus egymásrakövetkezésének, hanem oly cselekvési módnak, amely bizonyos fokig az organizáció mentális vagy lelki természetét fejezi ki.¹² Különösen fontos a harmadik jegy kiemelése: a legalsóbbrendű állatoknál is látjuk, hogy az ösztönös tevékenység meglepő változatosságra képes. Az állat, ha első

¹² V. ö. az egészet az *Introduction* stb. 400. sk. ll. fejtegetésével.

gesre szelidítésében és megfékezésében nyilatkozik meg. És ő mondja azt is, hogy egy ember ereje ösztöneinek egy célra irányított összefogásában áll. Ezért egészen természetes, hogy filozófusok, pszichológusok, szociológusok, biológusok az ösztönöknek igen különböző fajtáit sorolják fel s természetes az is, hogy az ösztönök számának megállapításában is teljes az egyenetlenség. Ezek a kísérletek minket nem érdekelnek, de érdekelnek azok a kutatások, amelyek az ösztönök fajtáiról a tudattalan kérdésével kapcsolatban beszélnek. Ezek a kutatások és megfigyelések nyilvánvalóvá teszik azt, hogy az ember organikus egységében van sok olyan ösztön, amely eddig csak latens állapotban van meg, de napfényre nem jutott, mivel aktiválódását csak a körülmények teszik szükségessé. Így, hogy csak egy példát említsünk a sok közül, az angol Rivers, aki a nagy háborúban mint ideg orvos vett részt, igen meggyőzően mutatja ki, hogy miután a háborúban állandóan a legnagyobb ösztön, az önfenntartás ösztöne forgott veszedelemben, a háború olyan folyamatokat és tendenciákat tett aktívvá, amelyek a háború nélkül latens, lappangó állapotban maradtak volna mindvégig. A háború hozta napfényre a veszély ösztönét, amely ösztön Rivers tapasztalatai szerint sokkal fundamentálisabb, mint akár a faj fenntartásának, akár a szociális harmónia megőrzésének ösztöne.¹⁸ Ha csakugyan így áll a dolog — amint nincs is semmi okunk, hogy abban kételkedjünk —, akkor bizonyítást igaz, hogy ezeknek a latens ösztönöknek száma soha meg nem tudható és fajtájuk sem vehető számba. Rivers tapasztalata azonban mindenestre bizonyítja azt, hogy az emberi organikus egység valóban számtalan ösztön rendszerűül tekintendő. Bizonyos ebből az is, hogy a fejlődés folyamán sokszámú és sokféle ösztön léphet működésbe, ha a körülmények úgy hozzák magukkal és igen sok ösztön, még a legmagasabbak is csak latens állapotban maradnak, legfeljebb, mint bizonytalan sóvárgás tesznek bizonyosságot maguk mellett, ha az alkalmas körülmények feléledésükhöz és aktívvá lételükhöz hiányzanak. Sok ember tragikumai éppen ebben rejlik.

Az ösztönök fajtájára vagy kvalitására nézve tehát azt kell mondanunk, hogy amíg vannak olyanok, akik az összes ösztönöket egy ösztönre vezetik vissza, mint pl. Böhm az önfenntartás ösztönére vagy Nietzsche a hatalomra való

¹⁸ V. ö. *L'instinct et l'inconscience*. (Páris, 1931.) c. munkájának 5. sk. ll.

ösztönre, addig vannak olyanok is, akik az ösztönök számát végtelennek tartják, pl. Klages, aki, amint fentebb láttuk (v. ö. a II. résszel) még egy s ugyanazon ösztön keretén belül is igen sok, számtalan kvalitást és fajtát különböztet meg. Az ő felfogása szerint végeredményben annyi alfaja van az ösztönöknek, ahányféle lehet a kép, amely közvetít a külső tárgy és az ösztön között. Ezen az alapon természetesen nem is lehet megkísérteni semmiféle felosztást sem, mert a teljesen kifejelett emberiség ösztönéletében ilyenformán millió számra lehetne az ösztönök alfajait megkülönböztetni. Sokkal figyelemre méltóbb az a kísérlet, amellyel Pfänder nagy művében találkozunk.¹⁹ Pfänder azokat a lelki gerjedelmeket, — Regungen — amelyekben a lelki élet kifejlik, tranzitív ösztönök csoportjára osztja fel s ide számítja harmadikul a hangulatokat. A tranzitív-ösztönök csoportjában foglalnak helyet a saját testünkre vonatkozó kognitív és axiológiai ösztönök, de tartoznak ide érzések és praktikus mozgások is, pl. a fej, a test, a mell tartása, amelyekben a test bensejében lefolyó lelki mozgalmak jutnak kifejezésre. A reflexív ösztönök ellenben mind a saját lelkünkre és lelkünkben végbemenő folyamatokra vonatkoznak. Itt első helyen áll az önérték, a saját lelkünk jóságának ösztöne. Idetartozik a szépség, finomság, előkelőség, tisztaság, erkölcsi jóság stb. és ezek ellentéteinek ösztöne. Mindkét csoporthoz tartozik azonban egy-egy teljesítmény-ösztön is, amely az illető ösztönökben kifejezésre jutó értékek megvalósítására készítet. Mindezen ösztönök felett és ezek alapján ott van a legfőbb és egyetemes ösztön, amelyet Pfänder ösösztön névvel jelöl s amely azt mondja, hogy a lélek fejtsse ki és juttassa kifejezésre mindazt, ami benne, mint esíra szunnyad. Pfänder tana szerint u. i. a lélek olyan élő lényeg (Wesen), amely szállal tartja fenn léletét, hogy élve állandóan megújítja magát. Ez a felfogás nagy rokonságot árul el úgy a sorok írója, valamint Böhm és Dougall felfogásával: a lélek a maga tevékenységei által tartja fenn önmagát és a benne lappangó tendenciák, örök, ösztönök kifejtése által alakul ki maga is. Az emberi lélek ösösztöne egyenest arra irányul, hogy meghatározott emberi lelket fejlesszen ki, és pedig olyan lelket, amely a esírásban levő belső alkatnak megfelelő. Ezek felett az ösztönök felett pedig uralkodik szabályozólag a

¹⁹ *Die Seele des Menschen. Versuch einer verstehenden Psychologie*. Halle 1933.

szabad Én, amely a maga tevékenységével szabadon nyúl bele az ösztön, a lelki gerjedelmek és ösztönök tevékenységének műhelyébe, hogy azokat a maga uralma alá hajtja. Hogy Pfänder ezen Én alatt az öntudat tényét és funkcióját érti, ahhoz semmi kétség sem fér.

Mielőtt eddigi fejtegetéseink alapján megkísérelném vázlatos képet nyújtani a lélek egységének kifejléséről, legyen szabad még egy kérdést felvetnem. Mily úton-módon lehet nekünk az állati ösztönöket megismerünk, hogy ezen ismeret alapján az emberi ösztönök ismeretéhez is közelebb férközzünk? Nekünk az állati ösztönök megismerésére és megértésére egyetlen út áll rendelkezésre: a saját ösztöneink megismerése és megértése. Én csak azokat az ösztönöket tudom megismerni és megérteni, amely ösztönök nekem is rendelkezésemre állanak és ezen rendelkezésemre álló ösztönökön keresztül ismerem meg minden más ösztönt. Ezen a tényen változtatnunk nem lehet a tehát bele kell abba nyugodnunk. Minden kísérletezés és megfigyelés bővíti ugyan az állatok ösztöneinek ismeretét, amint ezt pl. a Hingston műve mutatja, de ezeknek a kísérleteknek és megfigyeléseknek eredményeit a magunk ösztönél megértése alapján magyarázzuk és értjük meg. A megértésnek ez az útja azután végzettszerűen húzódik végig az emberi ismeret és megértés birodalmán: mi mindent a magunk szelleme által ismervén meg, magunkból és a magunk megértése által értünk meg. A megértés forrását tehát nem kell magunkon kívül keresnünk; mi magunk megértése ez a forrás, amelyből végtelen gazdagságban buzog az éltető erő, ha magát a megértő szellemet a fejlettség magas fokára emeljük. Ha megértettük a megértés ezen természetét, akkor talán könnyebb lesz számunkra a lelki egység kialakulásának megértése is.

Az emberi lélek egységének kialakulása pedig a következő módon megy végbe. Az ember organikus egységében lappangó, rejlő, latens állapotban ott vannak azok a törekvések és ösztönök mind, amelyek által ez az egység kifejlhető. A kifejlés itt is éppen olyan esirnaszerű állapotból indul ki, mint a testi kifejlés és éppen olyan tervszerűséget mutat, mint emez. A kifejlés az ösztönnek bizonyos inger által való ösztönöztetésére indul meg és célra vivő mozdulatok egész sora által megy végbe. Az ösztön és az ösztönzés között pedig a *kép* a közvetítő, amit Böhm már kezdettől fogva jól látott és hangsúlyozott éppen úgy, amint azt napjainkban Klages teszi. Innen van, hogy az ösztön

különösen a fejlettség magasabb fokán egészen a kép szerint tevékeny és az ösztönös tevékenység, mint az ösztönös mozdulatok organikus egysége, ennek a képnek kvalitásához igazodik. Ez a tényállás az állati világban is. Az állat ösztönös tevékenysége is képek uralma alatt áll, sőt meg kell állapítanunk azt is, hogy ezen állati ösztönös tevékenységekben az emlékezet is éppen úgy szerepet játszik, mint az ember ösztönös cselekedeteiben. Ha nem lennének képek, akkor nem lenne semmi összekötő kapocs az ösztön és az ösztönzés között, vagy pedig vissza kell térnünk az ösztön magyarázatában arra a mechanisztikus álláspontra, amely még a pusztán biológiai jelenségek magyarázatában is esődöt mondott. Ha nem volna emlékezés, akkor lehetlenné válnék az ösztönös tevékenységnek kiterjedése időben és térben: a több napot igénybe vevő fészekrakás művelete mindjárt a kezdet kezdetén abba maradna. A képeknek az állati ösztönben való szerepe még korántsem jelenti azt, hogy az állat öntudatos gondolkozást végez ösztönös tevékenységei közben, mert hiszen a képalkotás a léleknek kognitív tevékenysége ugyan, de nem az öntudatos gondolkodás szülöttje: minden képalkotás tudattalan kényszerűséggel folyik le és azzal is kell lefolynia, mert különben a világban tájékozódni soha sem tudnánk. Hogy ez a képalkotás az egyes ösztönök és az egyes egyedek szerint egészen különböző, az is természetes. Nincs két olyan emberi organikus egység, amely egyformán reagáljon környezetének ösztönzésére s nincs két olyan organikus emberi egység, amelynek világmépe teljesen egyforma lenne. Éppen ezt jelenti az emberi egységek egyénisége. De Konfucius szerint a ló minősége is jellemétől és egyéniségétől függ.

A képalkotás és az emlékezés ösztöne és tendenciája tehát minden ösztönös tevékenység alkatában benne van s már a fejlődés kezdetein hatékony. De ugyanezt kell mondanunk, bármilyen különösnek is tessenek első pillanatra, a *feledésről* is: a feledés a lelki élet folyamán egyenest biológiai szükségyszerűség s tehát nem tőlem függő jelenség, amelyet szabadon hozhatok létre vagy szabadon mellőzhetek. A lelki egység amilyen erővel igyekszik megtartani mindazt, ami fennállása szempontjából szükséges és hasznos, éppen olyan energiával felejt el azt, ami nem válik javára vagy fontosabb tendenciái kifejlését gátolja. Az embernek tehát nemesak arra van „tehetsége”, hogy a dolgokra emlékezzék, hanem van „tehetsége” arra is, hogy dolgokat elfelejtjen.

Az ösztöni élet kifejlése folyamán természetesen azok az ösztönök fejlenek ki legelőször és legerőteljesebben, amelyek az egész emberi organikus egység szempontjából a legsürgetőbbek, azaz a test speciális ösztönei. De ezeknek az ösztönöknek kifejlése sem történhetik úgy, hogy a lelki egységre nézve ez a kifejlés közömbös lenne. Sőt, ellenkezőleg, a lelki egység kifejlése szempontjából erősen esik a latba az, hogy vajjon a testi tendenciák, azaz ösztönök erősebbek-e a csirában, amelyben a kifejlett egység már preformálva van, vagy pedig a lelki tendenciák ereje nagyobb. Ahol a testi tendenciák és ösztönök jutnak túlsúlyra, ott az érzékiség fog a lelki egység középpontjában állani; ahol ellenben a lelki ösztönök fejlenek ki, ott a lelki egység jelleme a szellemiség uralma alatt áll.

Nagy tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az ember organikus egységének kifejlésében egy-egy ösztön elkülönítetten lehetne tevékeny és elszigetelve maradna ezen egység valamelyik síkjában, a testi vagy a lelki, vagy a szellemi síkban. Az ösztönök szinte kivétel nélkül *áthatják* a maguk tevékenységével az *egész* emberi organikus egységet. Hogy csak egy példát említsünk: a mozgató ösztön szétterjed ebben az egész egységben, lehetővé teszi a testnek minden mozdulatát, amely az öfenntartás szempontjából szükséges; segítségével történik minden szándék — jó vagy rossz, mindegy — végrehajtása; általa ölt testet minden elhatározás; nincs nélküle a beszédnek semmi lehetősége; minden tudományos, erkölcsi, művészi tevékenység reá szorul erre az ösztönre. Ennek az ösztönnek működési tere kinyúlik az emberi társadalom és műveltség legmagasabb síkjába is, ahol minden belső lelkiség a mozgató ösztön segítségével jelenik meg a külső, látható világban s lesz a többi lelkek számára ható valóság. Azért csak dicsérrünk lehet Pfänder eljárását, amikor a teljesítmény ösztönét minden ösztön mellé társul adta, hogy a mozgató ösztönt az illető ösztön kialakítására serkentse. Így minden ösztön áthatja az ember egész organikus egységét, sőt ezen áthatása által biztosítja magát ezt az egységet. Az ösztönök tökéletes együttműködése az egység minden síkján teszi az egység rendszeres jellegét és szilárd korrelációjuk alkotja magának a léleknek állandóságát. Az ösztönök ezen együttthatásában és az egység minden síkján való tevékenységben maga az élet nyilatkozik meg, az élet, amelynek az ember organikus egysége egyfelől teremtménye, másfelől eszköze.

A lelki egység kialakulására nézve fontos az a tény, hogy az ösztönök tevékenysége kapcsolja össze a belsőt a külsővel, azt, ami az egységben van, azzal, ami az egységen kívül létezik. Az ösztönök együttműködése és totális tevékenysége által az, ami külső volt belső lesz, azaz a lelki egység birtokává válik, és ami belső volt, az a külsőn lesz láthatóvá és hatékonyvá. Az ösztöni tevékenység éppen az által fejt ki az egész csirában levő egységet, hogy létrehozza a külsőnek alkalmazkodását a belsőhöz és a belsőnek alkalmazkodását a külsőhöz, ami által az is nyilvánvalóvá lesz, hogy az ember organikus egysége eltérhetetlen szálakkal van hozzáfűzve az őt körülvevő világ-egyetemhez, amely számára voltaképpen az az alap, amelyen elhelyezkednie kell, ha magát fenntartani akarja. Mintha az emberi organikus egység csirájában levő ezen ősi tendenciák legyőzhetetlen sóvárgást éreznének a világ-egyetem hasonló erői iránt s mintha egy nagy metafizikai világterv hordozói lennének!

Az ösztönök tevékenységének s tehát a lélek egysége kifejlésének áll szolgálatában minden, amit az ember *képességének* szoktunk nevezni. Ezek a képességek is velünk születtek s ott vannak az egység csirájában preformáltan; rendeltetésük az, hogy általuk az ősi tendenciák, ösztönök életre keljenek, kifejlődjenek, megnyilvánuljanak és céljukhoz eljussanak. Ilyen képességek az érzékelés minden fajtája, látás, hallás, ízlelés stb.; ilyen képesség az értelem a maga ítélő, fogalomalkotó, következtető funkcióival, amelyek mind az ösztöni tevékenységnek állanak szolgálatában. Ezek a képességek a fejlődés folyamán maguk is folytonosan izmosodnak és tökéletesednek s izmosodásuknak, tökéletesedésüknek nincs is más útja csak az, amelyet számukra az ösztönök szolgálatában való tevékenységük nyit. Valóban azt kell mondanunk, hogy minden cselekedetünk első mozgatója az ösztön, amelynek szolgálatában áll az ember egész értelmi és érzékelési apparátusa. Az ember ezt az apparátust nemzedékről-nemzedékre örökíti és ez az apparátus a szociális, művelődési, biológiai hatások alatt szüntelenül módosul, növekedik vagy esökken és végül elcsenevészedik, amint ezt a züllés útjára jutott családok és fajok sorsa mutatja.

Az így értett ösztönről Böhm Károly azt mondja, hogy önmagában véve nem-tudatos, csak bizonyos körülmények között lesz tudatos. Ez valóban igaz: a latens ösztön, amely a csirában szunnyad, nem-tudatos ösztön; a feléb-

resztelt ösztön azonban tudatos tevékenységre sarkal s nines egyetlen ösztön, amely a maga tevékenységével bele ne terjedjen a tudatba. Azt kell tehát megvizsgálnunk a következő IV. részben, hogy mit jelent a tudat és az öntudat az ösztöni tevékenységre nézve. Ennek a kérdésnek elhanyagolása teszi Dougall különben kitűnő lélektanát hiányossá.

IV.

A tudat azon szerepének tisztázása, amelyet az ösztönös eselekedetekben visz, az ösztön és tudat viszonyának megállapítása egészen könnyű feladat lenne, ha az ember az ösztön mechanikus felfogásának alapjára helyezkednék. Ezen az állásponton ugyanis az ösztönös tevékenységnek kialakulásában s létrejöttében is pusztán mechanikus erők visznek szerepet. Ha csak mechanikus erők játszanak közbe itt, akkor magától értetődik, hogy a tudatnak az ösztönök megnyilvánulásában semmiféle szerepe nincs. Amde ez a mechanisztikus felfogás, amely ezelőtt szinte egyedül uralkodott a biológiai magyarázatok terén, ma már szinte teljesen kivészőben van. Hiszen, ha a reflexmozgásokat a lélektani jelenségek körére is alkalmazni akarjuk, már azokat sem tudjuk megérteni a tudat közbejötté nélkül. G. Wolff az ösztönös tevékenységek megértésére szükségesnek tartja a tudat jelenlétét ezekben a tevékenységekben, mert különben minden ilyen tevékenység csupa reflex lenne és az organizmus a maga egészében nem lenne egyéb, mint — reflexmasina. Habár az is igaz, hogy a célszerűség még a reflexmozgásoktól sem tagadható meg; már pedig, ahol célszerűség van, ott kell lennie tudatnak is. A reflexmozdulat sem történhetik a maga tudta nélkül; a tudatnak valamilyen halvány fénye itt is megjelenik, de meg is kell jelennie, mert a tudomásvétel aktusa nélkül reflexmozgás végbe nem mehet. De különben is, mihelyt elfogadjuk azt, hogy a reflexmozgás jellege lélektani, ebben már benne rejlik a reflexmozdulatok tudatos voltának elismerése is. Ha az inger nagyon csekély, akkor a reflexmozgás nem is áll elő, ami annak a jele, hogy reflexmozgásban mindig valamiről való tudomásvétel is helyet foglal. Sőt, elengedhetetlen.

Ha a reflexmozdulatokban nem is tudnók meglátni a tudat szerepét s hajlandók is lennénk azt állítani, hogy itt egyszerű mechanikus történésről van szó, amelyet a test felületére ható inger hoz mechanikus úton létre, az

ösztönös eselekedeteknél a tudat szerepe, hogy így mondjuk, valósággal szemmel látható. Amint fentebb láttuk, az ösztönös eselekedeteknél a képalkotás elkerülhetetlen; ez a képalkotás lehet merőben tudattalan s a legtöbb esetben az is, de maga a kép azonnal tudatossá válik, mert ellenkező esetben az ösztönzés és az ösztön között semmiféle kapcsolat sem létesülhetne. Az ösztönök végső alapja mindig az Ében vagy a tudatban van, mert annak az ösztönkötésnek, amely az ösztön ingerlésével jár, az Ében is megfelelő visszhangja támad az úgynevezett hiányérzet által, amely a tudatban mindig, mint fájdalom jelenik meg. Ezért valósággal igaz az, hogy az organizmus tevékenységét az ösztönökben mindig az Ének, a tudatnak valamely fájdalmas állapota indítja meg. Áll ez az alsóbbrendű állatokra is, amint ezt minden megfigyelés mutatja. Az ösztönhiány mindig a tudatos Én fájdalma s az Ének tudata végigkíséri az ösztön egész tevékenységét. Az ösztönzés következtében az ösztön valami másról értesül, ami ő és ami neki kötöttséget okoz. Ebben a másról való értesülésben már ott kell látnunk a tudat világos szerepét, amely szerep mind erőteljesebb lesz, amint az Én ereje növekedik s ezáltal az ösztön felett való uralomra tesz szert. Ebből az is világos, hogy amily mértékben növekedik az Én ereje a fejlődés folyamán, olyan mértékben kerülnek az ösztönök az Én hatalmába, amely a maga tudatosságával az ösztönöket szabályozza, céljai szolgálatába állítja és a benne uralomra jutó értékeszme szerint irányítja. Az Én ezen tudatos munkája következtében az ösztönök vad ereje esökken, tartalmuk nemesedik, ezzel alkalmassá válván arra, hogy az erőteljes Én a maga tartalmának megfelelő rendszerbe állítsa őket. A kultúra haladása éppen ezen nemesítő és rendszerező munkától függ.

Ha ekként megértettük a tudat fontosságát az ösztönös tevékenységek kialakulásában, akkor megértjük Böhm azon állítását is, hogy a tudat ösztöne voltaképpen minden ösztön tevékenységét kíséri, és újabban a Pfänder tanát, amely azt mondja, hogy az emberi lélek személyes élőlénynyé akkor válik, amikor kifejlődik benne az az Én-pont, amely hatalommal bír önmaga felett és szabadon hajtja végre a maga eselekedeteit. És merőben kiteljesedik ez a személyes lélek akkor, amikor a tudatos Én uralma alatt erkölcsi, szociális és vallásos lényvé fejlődik. Azaz; a tudatos Én fejlődésével fejlenek az ösztönök, amelyek a szociális környezetben végül is a kifejlés legmagasabb fokát érhetik

el. A fejlődés a különböző fajok és egyének között igen különböző lehet, de ha ez a fejlődés elmarad, a tudat szerepe nem nő, mind az egyének, mind a fajok alig emelkedhetnek a pusztán vegetatív élet fölé.

A tudat folytonos fejlődése a lelki élet kifejlésének tehát elengedhetetlen feltétele. Ha nincsenek az ösztönök, ezek az ősi tendenciák és eredeti törekvések, amelyek segítségével jeleltétek valósulnak meg és a lélek tartalma fejlődik ki, az emberi organikus egység megszűnik mint egység létezni s lesz merő mechanikus halmaz. Az ösztön az alap, amelyen épül minden. Az ösztön tevékenységét azonban a tudat kíséri mindenütt, ez teszi lehetővé azt a percepciót is, amelyről Pierre Janet beszél, amikor az ösztönöket, mint perceptív tevékenységeket és mozgásokat jellemzi.²⁰ A tudat ezzel szemben az a funkció, amely nélkül az ösztöni tevékenység finomulása, nemesedése meg nem történhetik. Ha a tudat funkciója nem növekedik fokozatosan, akkor lehetetlenné válik az az alkalmazkodás, amely egyfelől a természetadta körülményekhez, másfelől a szociális és művelődési tényezőkhez való simulást teszi lehetővé az egyesek és nemzetek számára. Ahol tehát a tudat fénye nem hatja át a tevékenység egész mezőjét, ott az ösztön megmarad a maga eredeti nyersségében s a lelki egység a maga merev, mozdulatlan állapotában. Haldokló fajok, elesett egyének élete ezt a képet mutatja. A tudatnak ezt a sorsdöntő szerepét tehát már a valóságban való olyan-amiilyen tájékozódásunk is követeli. A tudat nyújtja számunkra már azokat a primitív eszközöket is, amelyek nélkül nem is gondolhatunk arra, hogy a külvilág vad tülekedésében magunkat fenntartani tudjunk. A legprimitívebb ember ösztönös eszelekedeteiben is ott van a tudat némi nyoma, tudat, amely azután fokról-fokra erősödve lesz a kultúra egyetlen szilárd fundamentuma.

A tudat első nevezetes lépését abban kell látnunk, hogy lehetővé teszi a primitív élőlény számára a külvilágot, mint számára megadott valamit. Amíg az egyén ugyanis magával szemben nem veszi észre az úgynevezett „külvilágot“, addig nincs is számára semmi lehetősége sem a továbbfejlődésnek, sem az ismeretnek. A tudat a maga eredeti adottságában valóban nem is egyéb, mint tudat valami másról, ami nem ő. Ezért, ha az ember lelki fejlődését tartjuk szem előtt, akkor azt kell mondanunk, hogy a tudat *öslény*,

²⁰ V. ö. Les débuts de l'intelligence c. művének 42. l.

amelynek feltétele mellett alakul ki a lelki egység teljessége. De miután minden lelki tény egyszersmind élmény is, azt is mondhatjuk, hogy a tudat *öslény*, amely minden más élmény szükségszerű kísérője.

De talán még világosabb lesz a tudat szükségességének ténye, ha a tudatot egy más oldalról is megtekintjük. Az Én vagy a Maga a saját ösztönös tevékenységeivel a világ végtelen szövédékebe állítatva, izoláltsága azonnal megszűnik, mert szünet nélkül ki van téve a világ részéről jövő ingerek támadásának. Azt mondhatnók, hogy éppen ez az örökös támadtatás ébreszti föl benne a tudatot. Az Én és a világ között így egy állandó feszültség áll elő: a világ a maga minden mozzanatával nekifeszül az Énnek, az Én pedig minden erejével feszül neki a világ részéről őt érő támadásoknak. A világ is fenn akarja tartani magát az Énnel szemben, az Én is a világgal szemben. Ez az állandó és kölesönös feszülés a tudat.

Igyekeznünk kell a tudat szerepét még élesebben megvilágítani. Ezt csak azáltal tehetjük, ha ezen a ponton az *öntudat* funkcióját és fogalmát is belevonjuk vizsgálataink körébe.

Ha a tudat tevékenységét feszülés formájában szemléltettük, amely feszülés az Én és a Más között áll fenn, akkor könnyen megérthetjük, hogy a tudat feltételét az öntudat képezi. Fölmerül ugyanis a kérdés, hogy az Én, amely a Másról tud, honnan meríti ezt a Másról, mint Másról való tudatát? Honnan tudja az Én, hogy az a Más, amely vele szemben áll, csakugyan Más, azaz nem ő, nem Én, hanem valami tőle különböző s tehát igazán Nem-Én? Nyilvánvaló dolog, hogy az Énnek, amely a Másról, mint Nem-Énről tud, előbb tudnia kell önmagáról, mint Énről. Azaz: az öntudat, mint az Énnek önmagáról való tudata, megelőzi a tudatot, amely mindig valami Másnak tudata. Az öntudatnak ezt a jelentőségét már az Indus bölcsélet jól látta, amikor a lét forrásául az öntudatot tekintette és azt tanította, hogy ha a világon minden fény kialszik, a bölcs számára akkor is világít az öntudat soha el nem múló fénye és világossága. A francia *Delacroix* nagyon tömören fejezi ki az öntudat szerepének fontosságát, azt tanítván, hogy az öntudat fejlesz ki mindent és az öntudat feltétele mindennek.²¹ Az öntudat két tényezőt különböztet meg egy-

²¹ V. ö. Les grandes formes de la vie mentale (Paris, 1934.) c. művének fejtegetésével.

mástól s helyez egyszersmind egymással szembe, az Ent és a Világot. E két tényező egyike a másikon fejlík ki s ha a kettő közül tehát valamelyik hiányzik, akkor számunkra nincs sem lét, sem ismerés. Az öntudat ekként szorosan tapad a lelki tevékenység minden alakjához és teszi az Énre nézve lehetővé a létezést és megismerést. Minden öntudat a világegyetem központja, de egyúttal a világegyetem egy töredéke is, amely a létezés feltétele ugyan, de viszont maga is feltételezi a létezők összességét, a dolgok és az öntudatok egyetemet. Az öntudaton — úgy mond Delacroix —, ezen a darabka átvilágított filmen, átletszik a személyiség minden mélysége és a világ ljesztő tömege: a dolgok virtualitása és a szellem mérhetetlensége. Az öntudatnak ezt a teremtő és mozgató tevékenységét Delacroix azáltal is kiemeli, hogy megtalálja azt szunynyadva még a növényi életben is s azt hangsúlyozza, hogy az organizmus a környezet komplikálódásával, az agyvelő architektúrájának kialakulásával, a tevékenység növekedésével nő és fejlík maga is. Ezért tiltakozik minden olyan felfogás ellen, amely azt állítja, hogy az öntudat csak epiphaenomen. Ellenkezőleg: igaza van Leibniznek, aki szerint az organizmus a maga percepcióit és eslekedeteit organizáló szellem műve. Miként az Élet, úgy az Öntudat is maga a funkcionálás.

Mi hát az öntudat szerepe az ösztönös tevékenységgel szemben? Az, hogy ezeket a eslekedeteket mind a maga tárgyává teszi. Az ösztön megkötöttségét és megtámadtatását az inger által, mint a saját fájdalmát érzi és ettől a fájdalomtól csak akkor szabadul meg, ha az ösztön a maga tevékenysége által a megtámadtatást visszautasítja, a jelentkező hiányt pótolja s a maga épségét visszanyeri. Lehet, hogy ez az öntudat, amely az ösztön s tehát az ösztönön át az egész organizmus megtámadtatását fájdalomnak érzi, a legalsóbb fokon nem egyéb, mint homályos önérzet, de hogy megvan és működik, mint a létezés feltétele, ebben kételkednünk nem lehet. Mindennemű tevékenységnek, amely célt valósít meg, habár a cél tudata nélkül, végső alapja az öntudat, amelyben benne szunynyad a szellem minden tevékenysége és szabályozó munkája.

Ahol van tevékenység, ott van öntudat; ahol van ösztönös tevékenység, onnan nem hiányzik az öntudat sem; az öntudat sem egyéb, mint tevékenység, amely az ösztönök felett állva s azokat maga elé állítva, az ösztönös tevékenységekre szabályozólag hat. Azaz: az öntudat maga is

ösztön, amelyet az jellemez, hogy minden ösztön felett állva, az ösztönök nemesedését, egy öntudatos cél szolgáltatába való állítását lehetővé teszi. Azt mondhatnók, hogy az öntudat az ősoesztön, amelynek alapján mi az ösztönök tevékenységéről tudunk és értesülünk, s amelyben s amely által az alapösztön, önmagunk megvalósítása a legmélyebb alapját leli. Ha nem léteznék az öntudat, akkor nem lennénk képesek arra, hogy ösztöneink tevékenységével a magunk kifejlését szolgáljuk s az ismeret terén egyetlen lépést sem tudnánk tenni.

Az öntudat ösztönének ebből a felfogásából önként következik az, hogy az öntudat minden ösztönhöz hozzájárul és azt kíséri. Mindenik ösztön áttérjed másik ösztönökbbe, de egyetlen ösztön van, amely mindenik ösztönbe áttérjed, az öntudat ösztöne. Ha tehát az emberi organikus egység egyik felén ott látjuk a részösztönöket mind, amelyek egytől-egyig és egymással összeműködve az alapösztön megvalósításának eszközei, akkor a másik felén ott van az ösztönök állandó és nélkülözhetetlen kísérőjeként az öntudat ösztöne, amely éppen azáltal, hogy minden ösztön tevékenységét kíséri, ezen funkciója által létesíti az ösztönök egységét. Az öntudat ösztöne tehát ezek szerint minden részösztönt kísér és a részösztönöket organikus egységbe köti. Az öntudat, mint minden ösztönt s tehát az egész organizmust is átható ösztön, maga semmiféle tartalommal nem bír ugyan, de mégis nélküle az organizmus élete és fennállása lehetetlen, mert minden ösztön tevékenységét ő indítja meg, amikor a maga fájdalmát megszüntetni akarván az ösztönt hiányának pótlására készíti. De az öntudat ezen részösztönöket egyúttal szabályozza és irányítja is elannyira, hogy az ösztönök kvalitása is végeredményében tőle függ, mert hiszen a képek kvalitása is belőle ered; már pedig képek közbejötté nélkül nincs ösztöni tevékenység. Klages éles megfigyelése szerint pedig az ösztön kvalitása valóban a kép kvalitásától függ.

Ha a képek kvalitását tartjuk szem előtt, akkor az öntudat jelentésadó tevékenységének nagy fontossága fog kiderülni az ösztönös tevékenységek előállításában és finomodásában. Erről a kérdéstről itt csak röviden akarunk megemlékezni, hogy azután értekezésünk eredményeit röviden egybefogjuk. Aki az öntudat problémájával behatóan foglalkozott, annak reá kellett jönnie arra, hogy a dolgok jelentése az öntudat mélyéről fakad. A dolgok mindig az öntudat számára és az öntudat előtt jelentenek valamit s

nem is tudnak az öntudatban helyet foglalni csak úgy, mint jelentések. Hogy mit jelentenek a dolgok az öntudatra nézve, az mindig magától az öntudattól függ. Nagyon messzire vinne ennek a függésnek teljes kifejtése. Itt most elég lesz magát a függésnek tényét megállapítanunk. Minden ami van és létezik, a maga jelentése által különbözik egymástól, t. i. az öntudat előtt. Minden tehát ami az öntudat fényes terében megjelenik, az öntudat számára s tehát a mi számukra sem egyéb, mint jelentés és jelentések kapcsolata. Ami az érzékiség síkjában „dolog”, az az öntudat előtt „jelentés”. Mi következik ebből? Ebből az következik, hogy a jelentés a dolgokban meglévő vonások alapján az öntudat mélyéből villan elő s minden jelentés olyan, mint amilyen az öntudat, amelyből fakad. Aljon bár az öntudat a fejlődés bármilyen fokán, az érzékelt és az öntudat elé állított dolog megmarad dolognak úgy, ahogyan tőlünk függetlenül létezik. A dolog jelentése azonban mindig az öntudat fejlettségi fokától függ. Az Os intermaxillare bizonyosan mást jelent egy mézszáros vagy egy utegyerek számára, aki azzal pajtásait meghajigálja, mint amit jelentett Goethére nézve, aki e csont szemlélete alapján dolgozta ki az állatok metamorfózisáról szóló elméletét. Az öntudat ezen jelentősadó funkciójában az öntudat fejlettségi foka jelenik meg előttünk, azaz amilyen fejlett az öntudat, olyan fejlett az ő jelentése. Ha tudjuk, hogy az ösztön kvalitása a kép kvalitásától függ s a kép kvalitása a kép jelentésében nyilatkozik meg, és végül, hogy minden jelentés forrása az öntudat, akkor tudjuk azt is, hogy az ösztönök kvalitása végső fokon az öntudat fejlettségétől függ. Az öntudat tevékenysége az ösztönök funkciójában ó szempontból tekintve is elengedhetetlen és dialektikai szükségszerűség.

Ha most a főbb eredményeket röviden számba vesszük, a következő megállapításokra jutunk.

1. Az ember organikus egysége megköveteli a lélek organikus egységének elismerését, amint ez a lélektan újabb irányainál meg is történik. Ebben az organikus egységben az Egész megelőzi a részeket, amelyek jelentésüket az Egészről nyerik, míg az Egész ezen Részek által fejlődik ki és áll fenn.

2. Az ember organikus egysége előtérbe állítja az ösztönök tevékenységének fontosságát: az ösztönök tevékenysége ezen egység elengedhetetlen feltétele. Ennek a ténynek sok újabban keletkezett felfogás a bizonyítója, amely mind

az ösztönelmélet fontosságát emeli ki. E tekintetben is elsőség illeti Böhm Károly szellemi felfogását, amely az ösztönök ezen nagy fontosságát először hangsúlyozza s az ösztönelméletet először állítja a lélektan középpontjába. Újabban különösen az angol és amerikai lélektan indul ebben az irányban.

3. Az ember nem test, lélek, szellem kapcsolata, hanem organikus egység, amely mint testi, lelki, szellemi tevékenység strukturális egysége jelenik meg előttünk. E háromfajta tevékenység szorosan egymásra van utalva: egyik a másik nélkül el nem lehet az emberi organikus egység felbomlásának veszélye nélkül. A testi tevékenység minden tevékenységnek alapja; a szellemi tevékenység mindegyik tevékenység szabályozója.

4. Ennek az organikus egységnek biztosítói azok a latens, természettől fogva megadott törekvések vagy tendenciák, amelyek az ösztönös tevékenység forrásai és amelyek által ez az egység, mint rendszer létesül s fennáll. Alapösztön az egység fenntartásának ösztöne, amelynek szolgálatában állanak a részösztönök, amelyek, amikor az inger részéről jövő támadásokkal szemben magukat fenntartják, fenntartják egyszersmind az ember organikus egységét is. Ösztön nélkül nincs organikus egység.

5. Az ösztönös tevékenységekben már benne van mind az ismerés, mind az akarat és érzés mozzanata, habár többé-kevésbé fejletlen formában. Az öntudat fejlődésével fejlődően az ösztönök, fejlenek egyszersmind a lélek alaptevékenységei is.

6. Az ösztön és az ösztönzés között a kép a közvetítő s a felébresztett hiányérzet serkent a hiány pótlására. Az egyéni ösztönök minősége a kép minőségétől függ; de megfordítva is áll a tétel, ami a kép és az ösztön között levő szoros viszonyra mutat. Minden ember a maga egyénisége által reagálván az ösztönzésekre, minden világkép egyéni.

7. Az ösztönök között a kölcsönös áthatás állapota áll fenn s az őket kísérő öntudat minden ösztönös tevékenység organikus kísérője, amiből az következik, hogy minden ösztön szükségszerűen bele terjed az öntudat egyetemes ösztönébe.

8. Az ösztönös tevékenységet mindig az öntudat tevékenysége kíséri, mert az öntudat fájdalom nélkül az ösztönös tevékenység meg nem indulhat, amint ez az ösztön dialektikai magyarázatából világos. Az öntudat és tudat minden ösztönös tevékenységet kísér s az öntudat erősö-

désével az ösztön nemesedése és finomodása jár együtt. Az öntudat minden ösztönt a maga tárgyává tévén, arra szabályozólag hat s a fejlődés magasabb fokán a maga céljai szolgálatába állítja. De ezen felül az ösztönök magasabb egységét s rendszerét az öntudat egysége biztosítja.

9. Az öntudat ösztöne a dolgokat jelentéssel látja el s a jelentés minősége mindig az öntudat fejlettségi fokától függ. Miután a jelentés a képben jelenik meg, a kép pedig összekötő kapocs az ösztön és az ösztönzés között, azért az ösztön jelentése az öntudat fejlettségétől függ.

Trieb. Bewusstsein. Selbstbewusstsein.

Von GEORG von BARTÓK.

Der Ausgangspunkt dieser Ausführungen ist der Satz, dass der Mensch in seiner Gegebenheit eine Einheit ist. Dieser Satz steht in seiner Bestimmtheit im Gegensatze zur älteren atomistischen und Associationspsychologie, die im Leben der Seele nur die Tatsache der mechanistischen Verknüpfungen nachzuweisen bestrebt war. Diese Psychologie hatte nicht nur keine Einsicht in die Einheit der Seele, sondern sie entwarf auch ein falsches Bild davon. Diese Auffassung wurde schon von Janet, Paulhan und anderen bestritten, die wirkliche Wendung trat aber erst mit der neuen Psychologie ein, die in vollster Anerkennung der Geltung des Prinzips der Finalität statt der Teile und Elemente das Ganze in den Vordergrund ihrer Ausführungen stellte. Anfänge einer solchen Besinnung sind auch schon in der Psychologie Wundts zu finden; mit vollster Entschiedenheit meldet sie sich in der Auffassung Külpes und der Marburger Schule, dann in der Strukturpsychologie und besonders bei Spranger in dessen Strukturpsychologie der Begriff des Sinnes und des Wertes eine zentrale Stellung einnimmt, und wo der Sinn der Teile vom Sinn des Ganzen abhängig ist. Diese organische und verstehende Auffassung wird aber schon im Jahre 1892 mit einer besonderen Kraft und Deutlichkeit in der Lehre des ungarischen Philosophen Karl Böhm vertreten, nach welcher „die Seele kein Aggregat minimaler Teilchen, sondern ein Organismus von ernsten Bedeutungen ist.“ Böhm sah es mit einer überraschenden Klarheit, dass „die Teilchen nur im Ganzen einen Sinn haben“. Das Ich . . . behauptet er . . . ist nicht Resultat, sondern Quelle, nicht ein leeres Bild, sondern eine Wirklichkeit. Die Erkenntnis der Einheit der Seele ist aber von der Qualität und vom Grade der Wertung abhängig.

Gegenwärtige Arbeit betrachtet die Seele als einen Teil der menschlichen organischen Einheit, die ihren festen Grund im Körper hat, die aber ihrerseits das feste Fundament des Geistes bildet. Im Mittelpunkt dieser, nämlich der menschlichen organischen Einheit stehen die Triebe. Nach den Forschungen von Lotze, Böhm, Klages, Hingston, Mc Dougall ist es vollständig klar, dass schon die Finalität des Triebes in sich, die mechanistische Auffassung der Seele unmöglich macht. Die dialektische Behandlung der Triebe führt zur Betrachtung der Seele als eine sich fortwährend entwickelnde Einheit, deren Natur durch a prioristische Tendenzen und Strebungen im voraus bestimmt ist. Die Summe dieser a priori gegebenen Tendenzen und Strebungen wird die innere Struktur

oder intellektuelle Form der Seele genannt; ihre vollständige Entfaltung geht im Lebenslaufe der Seele vor sich. In den Trieben werden diese a priori gegebenen Tendenzen verwirklicht, in den verschiedenen Tätigkeiten der Seele gelangen diese Triebe zur Verwirklichung. So aufgefasst ist die Seele eigentlich das System der Triebe, die einzelnen Triebe stehen alle im Dienste des universalen Triebes, des Selbsterhaltungstriebes. Die Triebhandlung enthält den Keim aller Tätigkeiten der Seele; das Erkennen, das Fühlen und das Streben. In dem durch irgendein Mangelgefühl zur Tätigkeit gereizten Trieb äussert sich eigentlich die ganze menschliche organische Einheit, die durch diese triebartige Tätigkeit sich mit der grossen Einheit der Welt in Verbindung setzt. Das menschliche Ich besteht in seinem weitesten Sinne in der beständigen und energischen Korrelation der Triebe. Die Triebe sind in fester Korrelation miteinander und durchdringen mit ihrer Tätigkeit den ganzen Körper. Die kräftige Wirksamkeit und Beständigkeit der Persönlichkeit des Ichs, des Geistes hängt gerade von der kräftigen, energischen und beständigen Korrelation dieser Triebe ab. In Beziehung auf die Tätigkeit der Triebe ist es wichtig zu wissen, dass diese Tätigkeit unter Mitwirkung des Bewusstseins vor sich geht und dass jeder Trieb mit seiner Tätigkeit in das Bewusstsein hineinragt. Die Mangelempfindung die den Trieb in Tätigkeit setzt, ist immer ein Mangelgefühl des Bewusstseins. Wo dieses Mangelgefühl nicht-bewusst ist, dort gibt es keine Tätigkeit. Der Mangel ist für das Bewusstsein ein Schmerz (eine Unlust) und diesen will jede Bewegung des Triebes aufheben. Man könnte sagen, dass das Bewusstsein selbst ein Trieb ist und zwar der mächtigste Trieb des Ichs, denn durch ihn gelangt das Ich zur Kraft und Macht. Mit der Entfaltung des bewussten Ichs entwickeln sich die Triebe und es bereichert sich die Seele. Ohne Bewusstsein kann die Kräftigung, Vordlung, Verfeinerung der Triebe nicht vor sich gehen und je wertvoller das Bewusstsein ist, desto entwickelter wird das Triebleben des Einzelnen. Verfallende Persönlichkeiten und dem Verfall nahe stehenden Völker zeigen das traurige Bild der Desaggregation des Bewusstseins. Das Bewusstsein ist jene Urursache neben welcher sich die organische Einheit des Menschen entwickelt. In dem Bewusstsein äussert sich eine gegenseitige Spannung zwischen dem Ich und Nicht-Ich, ohne diese Spannung haben wir keine Kenntnis vom Aussenwelt und seinen Erscheinungen.

Zum Verstehen der Rolle und der Wichtigkeit des Bewusstseins ist die dialektische Erklärung des Selbstbewusstseins unentbehrlich. Es ist klar, dass ich vom Anderen nicht früher bewusst werden kann, als von Mich-selbst, im entgegengesetzten Falle wüsste ich es nämlich nicht, dass das Andere etwas anderes ist als Ich-selbst. Auf diese Weise ist das Selbstbewusstsein die Quelle des Seins und der Erkenntnis des Seins, in seinem Lichte erscheint alles, was ist. Die ganze Welt erscheint mir durch dieses Selbstbewusstsein und ich nehme soviel von dieser Welt wahr, ich erkenne soviel davon, wieviel davon im Lichte meines Selbstbewusstseins erscheint. Das Selbstbewusstsein macht also auch die Triebe zu seinem Gegenstande, bewertet, veredelt, reguliert und benützt sie seinem Werte gemäss. Eine andere Bewertung erfährt der Trieb des Essens und Trinkens als bei Goethe, obwohl die Wichtigkeit dieses Triebes vom Gesichtspunkte der Aufrechterhaltung der menschlichen organischen Einheit aus unleugbar ist. Das Selbstbewusstsein steht also über den Trieben und wertet sie nach seinem Wertgrade. Das Selbstbewusstsein ist ein über den Trieben stehender Trieb, das die Vorbedingung jeder seelischen Tätigkeit ist. Jeder Trieb übergreift in den anderen und in das Bewusstsein, aber nur das Be-

wusstsein bzw. das Selbstbewusstsein ist jene Tätigkeit, die in jeden Trieb übergreift. Was diese Triebe dem Individuum bedeuten, das hängt immer von dem Selbstbewusstsein desselben ab. Denn obwohl der Sinn in den Gegenständen ist, er blitzt aber aus diesen nur bei dem Lichte des Bewusstseins hervor.

Die hervorbringenden Faktoren der menschlichen organischen Einheit sind die Triebe, durch welche sich diese latente organische Einheit als System verwirklicht und sich auch in ihren Teilen entfaltet. Ohne Trieb gibt es keine organische Einheit und kein seelisches, psychisches System in dem und durch das die Schöpfungen des Geistes sich verwirklichen. Aber auch die Bedeutung der Triebe kann ohne das Verstehen der Tatsachen des Bewusstseins und des Selbstbewusstseins nicht verstanden werden. Der dunkle und unbestimmte Keim des Selbstbewusstseins und des Bewusstseins ist schon in dem Vorgang der rudimentärsten seelischen Erscheinungen zugegen. Trieb-Bewusstsein-Selbstbewusstsein, diese drei Faktoren sind ohne einander nicht zu verstehen.

Kindasért felelős: Bartók György.